

rostla potřeba přivýdělku mimo zemědělství, v rámci domácího zpracování lnu. Právě zde je ve venkovském prostředí patrný náznak modernizačního procesu.

Vzhledem k uplatňování kvantitativních metod je kniha doplněna množstvím přehledných tabulek, ke kterým se vztahují analytické komentáře. Současně je nutné podtrhnout ohromný přehled nejenom zahraniční, ale i české literatury, s kterou Hermann Zeithofer porovnává výsledky svého vlastního výzkumu. Jeho práce tak nemá pouze lokální charakter, díky komparativnímu přístupu jsou Kapličky nahlíženy v evropském kontextu.

Je nutné podtrhnout snahu Hermanna Zeithofera o vytvoření plastického obrazu venkovské společnosti v dlouhém období od poloviny 17. až do počátku 19. století. Jeho práce neoplyvá příběhy jednotlivců vloženými pouze „pro ilustraci“, autor naopak dokázal vhodně přecházet z obecné do mikrohistorické roviny. Podařilo se mu nenásilným způsobem najít kompromis mezi kvantitativním a kvalitativním přístupem. S pomocí pečlivě vybíraných příkladů Hermann Zeithofer doložil prosazování rozdílných osobních strategií, které se měnily v závislosti na demografických, ekonomických a sociálních poměrech v regionu.

Josef Grulich

Eva Semotanová, Jiří Cajthaml a kol.

Akademický atlas českých dějin. Praha, Academia 2014, 559 s., ISBN 978-80-200-2182-3

Člověk – prostor – čas. Prolínání těchto témat si autoři nového Akademického atlasu českých dějin uložili za hlavní cíl svého projektu. Lidské dějiny se odehrávají nejen v čase, ale i v prostoru, který má pro jejich pochopení nesmírný význam. Autorský kolektiv Historického ústavu AV ČR přenesl historické události do map, kartografických modelů, vyobrazení, grafů a kartogramů. O podobný úkol se snažili lidé už mnoho staletí, ba tisíciletí před námi, jak se lze dočíst v historiografickém úvodu Jaroslava Pánka, ale musíme souhlasit s tvrzením autorů, že dnes jsou prostředky ke geografickému poznávání dějin na lepší úrovni. Vždyť poslední Atlas československých dějin autorského kolektivu pod vedením Jaroslava Purše povstal už před padesáti lety (1965). Těžko si nevšimnout technologického postupu v posledních desetiletích, zejména možností počítačové techniky. V rámci Akademie věd působí Výzkumné centrum historické geografie, které dlouhodobě zkoumá tuto problematiku a svá bádání zprostředkovává v uznávaném časopisu Historická geografie.

Součástí lidského dějinného vývoje byly a jsou populační procesy, jimž bylo v atlasu vyhrazeno určité místo. Počet přímo historickodemografických kapitol sice není vysoký, ale logicky se nachází hodně informací k demografické problematice v jiných kapitolách: *„Nosná a známá paradigmata českých dějin doplňují otázky dramatických zvratů v české krajině, změny ve využívání kulturní krajiny*

(historický land use), urbanizační a industrializační procesy a proměny společnosti z hlediska demografických trendů, formování regionálních identit, vývoje mentalit nebo genderových studií.“ (s. XV). Které z těchto otázek nezkoumá i historická demografie?

Pro historického demografa začíná atlas už v pravěku, protože pravěké dějiny jsou vlastně dějinami osídlení a jedním ze základních úkolů paleodemografie je zjišťování počtu obyvatelstva v různých prehistorických obdobích, tzn. sledování hustoty zalidnění a koncentrace obyvatelstva. Přínosné tak jsou všechny kapitoly Martina Gojdy, které se postupně věnují osídlení českých zemí v paleolitu, mezolitu, neolitu, eneolitu, době bronzové, železné, římské, stěhování národů a slovanské. Vycházejí pochopitelně ze starších výzkumů, ale přinášejí řadu nových poznatků, učiněných zejména na základě archeologických výzkumů v Čechách. Nepochybně zaujmou výsledky leteckého pozorování krajiny, např. letecký půdorys dlouhého neolitického domu, rondelů, příkopů z počátku eneolitu, pohřebišť apod. Všechno zlé je k něčemu dobré, a tak povodně z roku 2002 umožnily archeologům poznat původní meandry řeky Labe v obci Kly (okres Mělník). Oblast, která zůstala nezaplavená, byla osídlena v mladším neolitu a na počátku eneolitu. Tento pravěký areál velmi vhodně využil někdejší labské meandry, mezi něž byl zasazen.

Dějiny osídlení jako určitý mezioborový vědní směr se zabývájí především obdobím středověku a velkého fenoménu středověké kolonizace. Nelze pominout, že v tomto období se tzv. stará sídelní oblast, která byla typická pro české země po dlouhá tisíciletí, rozšířila do nebyvalé míry jak z hlediska minulosti, tak vlastně i budoucnosti, protože mnoho lokalit bylo osídleno právě jen v období středověku. Středověké kolonizaci se v atlasu věnoval přední český historik středověku Josef Žemlička, jenž využil starší výzkumy Zdeňka Boháče. Josef Žemlička se snažil popsat kolonizační proces na příkladu Českého středohoří a Robert Šimůnek na příkladu vývoje sídelní sítě na jižním Slánsku. Robert Šimůnek za použití výsledků prací Zdeňka Boháče připravil kapitoly o osídlení středního Povltaví ve světle místních jmen a o patrociniích ve středověkých Čechách, jež se samozřejmě ještě více opírají o dlouhodobé výzkumy našeho předního historika středověkého osídlení. Mimořádného vědeckého přínosu Zdeňka Boháče bylo v atlase využito jak ve dvou kapitolách k dějinám osídlení, tak pro vývoj církevních institucí ve 20. století, což však již nespadá pod zájmovou oblast historické demografie. Nepochybně zajímavou se pro historické demografy může jevit kapitola Tomáše Klíra o zaniklých středověkých vesnicích a jejich terénních pozůstatcích. Pochopitelně lze využít i kapitoly méně zaměřené na osídlování a populaci, např. o královských městech, náboženské situaci na počátku 16. století, židovských obcích ve 14.–16. století, rozprostření německého jazyka v českých zemích v pozdním středověku (podle nářečí) apod.

Pro období novověku byly vyčleněny zvláštní kapitoly k populačnímu vývoji, protože v tomto období se už lze opřít o historikodemografický výzkum. Alice Velková vytvořila jakýsi souhrn demografického vývoje ve středověku a v raném

novověku. Dlužno dodat, že tento souhrn je poměrně stručný. Jsem si vědom toho, že všechna témata měla v atlasu vyměřen jen určitý prostor, jelikož většina místa byla vyhrazena mapám a obrázkům, které prostorově dokumentují dějinné události. Autorka musela v krátkém textu shrnout základní informace, přičemž v takové situaci je obtížné vybírat. Alice Velková tedy popsala základní principy, tzn. vývoj počtu obyvatel, vysokou úroveň porodnosti a úmrtnosti, naději na dožití (s genderovými rozdíly) apod. Spousta souvislostí zůstala nevyřčena, což však nelze autorce vytýkat. Osobně bych ovšem soustředil pozornost více na specifika populačního vývoje v tomto období. Autorka například píše o vyšší úmrtnosti dívek ve věku 15–34 let. K tomu bych doplnil, že dívky (i chlapci) vstupovaly do manželství velmi brzy, tedy v nezralém věku 12–13 let, což k jejich nadúmrtnosti bezpochyby přispívalo. K porodnosti by bylo podle mého názoru dobré zmínit problematiku infanticidy. Také bych se asi snažil vysvětlit změny v souvislosti s nástupem novověku, např. novou kolonizační vlnu (specifické migrace), dopad nových nemocí, zejména syfilidy, a náboženské reformace na populační chování obyvatel apod. Zkrátka ačkoliv kapitola nese název „Základní demografický vývoj do roku 1800“, asi bych upřednostnil více specifických rysů daného období než skutečně základní informace. Zejména kolonizace 16. století by si zasloužila své prostorové vyjádření. Některá příbuzná témata získala v atlasu své místo, takže na Alici Velkovou navázal např. Tomáš Sterneck popisem počtů berních osdlých a berních lánů v letech 1653–1748, Jiří Mikulec zobrazením národnostní situace na počátku 18. století podle předmluvy Antonína Frozína k českému překladu spisu Atlas Marianus, trio autorů Rudolf Fišer, Jiří Mikulec a Daniel Polakovič poměrně obsáhlou kapitolou o židech v raném novověku, Pavel Kůrka vyjádřením složité konfesní situace a náboženské emigrace v 16.–18. století apod.

Pro období modernizace bylo v atlasu poskytnuto historickodemografickým tématům více místa. Kapitola „Obyvatelstvo českých zemí a jeho vývoj“ se týká už 19. století a napsaly ji Ludmila Fialová a Alice Velková. Soustředily se na růst obyvatelstva v souvislosti s industrializací a urbanizací a srovnaly to s vývojem v jiných evropských zemích, zejména se dvěma protipóly – Velkou Británií a Francií. Zároveň se trochu vrátily k předchozímu období a vysvětlily změny osídlení českých zemí, tzn. přesun těžiště na sever. Výsledek zobrazily na mapě hustoty zalidnění v roce 1910 a mapě podílu obyvatelstva v obcích nad 2 000 obyvatel v roce 1869 a 1910. V další samostatné a poměrně rozsáhlé kapitole se pokusily shrnout hlavní rysy populačního vývoje v 19. století, přičemž začaly vysvětlením podstaty demografické revoluce a všech jevů, které měly na změnu populačního chování určitý vliv. Bylo zmíněno zkvalitnění lékařské péče a zlepšení hygienických podmínek, ale i vysoká kojenecká úmrtnost, mírný pokles porodnosti v důsledku odkládání sňatků a větší v důsledku vědomého omezování počtu dětí. Autorky nezapomněly ani na sezonnost sňatků, příčiny úmrtí, nástup očkování, či rozšíření tuberkulózy. Vše doplnily množstvím grafů a map, z nichž chci vyzvednout hlavně mapu indexu manželské plodnosti k roku 1900.

Procesu urbanizace se věnovala podrobněji v historickogeografickém smyslu Eva Semotanová, příklady Kladna, Brna, Uničova, Hlinska, Mariánských Lázní, Havířova, Prahy, Ostravy, Hradce Králové atd. ukázala táž autorka spolu s Alešem Vyskočilem. Ladislav Hladký připojil sociálně-ekonomické migrace (vystěhovalectví) a po jeho kapitole následují dvě další, v nichž došlo na záležitosti, které jsem rovněž v předchozím souhrnu postrádal. Alice Velková přidala výsledek svého dlouhodobého, nesmírně zajímavého výzkumu a popsala vývoj sociální struktury Starého Plzeň v letech 1700–1850. Myslím si, že toto mohlo být zařazeno už v kapitolách z raného novověku, ale nechci zpochybňovat řazení redaktorů (osobně se mi struktura atlasu velmi líbí). Alice Velková srovnala ještě v další kapitole sociální struktury na státních statcích v Čechách k roku 1802 podle výjimečného pramene s názvem „Popis státních statků“. Národnostní vývoj popsal Pavel Cibulka a na něho navázali určitými příklady další autoři, např. Aleš Vyskočil zobrazil jihlavský jazykový ostrov a jeho postupné mizení, Roman Baron se věnoval Polákům v českých zemích a zvláště v těšínském Slezsku a na Ostravsku. Pro historické demografy mohou být zajímavé třeba i historicko-etnografické kapitoly Milana Řepy o národopisných oblastech, českých nářečích, nebo i lidové architektuře.

Poslední dvě kapitoly populačního vývoje ve 20. století zpracovaly opět Ludmila Fialová a Alice Velková. Pro první polovinu 20. století zdůraznily dopady obou světových válek, z nichž první byla pro populační vývoj nepoměrně horší než druhá, demografický přechod a výsledky ve vývoji porodnosti, sňatečnosti a úmrtnosti. Připojená věková pyramida podle stavu z roku 1930 dobře vyjadřuje dopad první světové války a demografického přechodu na skladbu obyvatel, hlavně důsledek dramaticky snížené porodnosti. Pro druhou polovinu vyzvedly snižování sňatkového věku, ale i s tím související zvyšování rozvodovosti a časté podstupování interrupcí nahrazujících málo používanou antikoncepci. Důležitým rysem byl také pokles kojenecké úmrtnosti a růst naděje na dožití, s čímž se však prosadil problém stárnutí populace. Na grafu věkové struktury podle stavu z roku 1970 zobrazily autorky výrazné podíly vdov v postproduktivním věku a stále viditelný zářez první světové války ve věkových skupinách 50–55 let. Kapitola byla dovedena až do roku 2001, takže neschází popis „babyboomu“ v 70. letech, výrazného poklesu sňatečnosti a porodnosti od poloviny 80. let a zejména po 1989, růstu nemanželské plodnosti v souvislosti s rozšířením trendu soužití nesezdaných párů atd. Na Ludmilu Fialovou a Alici Velkovou navázala trojice autorů Vlastislav Lacina, Petr Prokš a Eva Semotanová zobrazením lidnatosti Československa a národnostní struktury ve 20. století, řada kapitol byla věnována opět pokračující urbanizaci (Zlín, Jičín atd.), zaměstnanosti a ekonomické aktivitě apod.

Akademický atlas českých dějin byl zpracován na vysoké úrovni s množstvím velmi zajímavých map a obrázků. Nemusím zdůrazňovat, že zejména k výuce lze tyto materiály vhodně využít, přičemž k vývoji obyvatelstva na našem území se dá v atlasu najít mnoho informací od pravěku až téměř po současnost.

Radek Lipovský